

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

УДК 316.6
DOI:

Хазратова Нігора Вікторівна,
доктор психологічних наук, доцент,
професор кафедри теоретичної та практичної психології,
Національний університет «Львівська політехніка»,
м. Львів, Україна
ORCID ID 0000-0002-1471-3234
monz_3@ukr.net

Малімон Людмила Яківна,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри загальної та соціальної психології та соціології,
Волинський національний університет імені Лесі Українки,
м. Луцьк, Україна
ORCID ID 0000-0002-2964-6580
malimon.ludmila@vnu.edu.ua

Войцеховська Оксана Володимирівна,
кандидат психологічних наук, доцент,
доцент кафедри теоретичної та практичної психології,
Національний університет «Львівська політехніка»,
м. Львів, Україна
ORCID ID 0000-0001-9567-5083
voitsekhovska1oksana@gmail.com

Борисенко Наталя Алімівна,
аспірантка кафедри теоретичної та практичної психології,
Національний університет «Львівська політехніка»,
м. Львів, Україна
ORCID ID 0000-0001-8688-4756
borysenko.natalia.a@gmail.com

СПРИЙМАННЯ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

Метою дослідження був теоретичний аналіз впливу сприймання державної влади та її рішень на характеристики громадянської ідентичності. Методологічно дослідження ґрунтується на вченні про суб'єктність як іманентно притаманну особистості/групі/організації прагнення-здатність бути автором свого життя, джерелом активності, спрямованої на реалізацію свого потенціалу. Звертається увага на те, що сприймання влади часто пов'язане з фрустрацією, спричиненою зовнішнім контролем і примусом. Специфіка образу державної влади актуалізує ту чи ту парадигму відносин особистості з державою, а залежно від неї

формується певні характеристики громадянської ідентичності. Як один із каналів сприймання державної влади розглядаються ухвалені нею рішення. Зауважено, що політичні рішення сприймаються більш негативно, ніж управлінські, бо передбачають прихований мотив, пов'язаний з боротьбою за владу, її зміцнення і поширення. Це актуалізує парадигму об'єкт-суб'єктних відносин, за яких у сприйманні особистості суб'єктом виступає державна влада, а об'єктом – громадянин. Таке сприймання зумовлює протестність або, навпаки, громадянську конформність як характеристики громадянської ідентичності. Обидві не сприяють діалогу і розробці адекватних способів впливу на владу. Готовність до діалогу з владою має ґрунтуватися на притаманній громадянській зрілості суб'єкт-суб'єктній парадигмі відносин. Результати дослідження можуть бути використані для розробки програм громадянської освіти; психодіагностичного інструментарію для визначення громадянської конформності, протестності, зрілості як характеристик громадянської ідентичності. Основний напрям подальших досліджень – встановлення психологічних закономірностей перцепції громадянином ухвалених рішень як управлінських чи політичних, а також вивчення впливу перцепції правового поля держави на характеристики громадянської ідентичності. Соціальні наслідки таких досліджень лежать у полі ціннісного об'єднання громадян і державної влади, що уможливило спільне бачення проблем і моделей розвитку держави.

Ключові слова: державна влада; соціальна перцепція; громадянська ідентичність; суб'єктність, об'єкт-суб'єктна парадигма відносин.

PUBLIC ADMINISTRATION PERCEPTION AS A FACTOR OF PERSONALITY'S CIVIC IDENTITY FORMING

Nigora V. Khazratova,

Doctor of Sciences in Psychology, Docent,
Professor of Department of Psychology
National University «Lviv polytechnic»,
Lviv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-1471-3234
monz_3@ukr.net

Liudmyla Ya. Malimon,

Ph.D. in Psychology, Docent,
Assistant Professor of Department of General and Social Psychology and Sociology,
Lesya Ukrainka Volyn National University,
Lutsk, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-2964-6580
malimon.ludmila@vnu.edu.ua

Oksana W. Voitsekhovska,

Ph.D. in Psychology, Docent,
Assistant Professor of Department of Theoretical and Practical Psychology,
National University «Lviv polytechnic»,
Lviv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-9567-5083
voitsekhovska1oksana@gmail.com

Natalia A. Borysenko,

Ph.D. student of Department of Theoretical and Practical Psychology,
National University «Lviv polytechnic»,
Lviv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-8688-4756
borysenko.natalia.a@gmail.com

The aim of our study was a theoretical analysis of the perception of public administration and its impact on the characteristics of civic identity. Methodology: the study is based on the doctrine of subject-activity as inherent in the individual/group/organization desire-ability to be the author of his/her life, a source of activity aimed at realizing their potential. It is outlined that the perception of power is often associated with the frustration of external control and coercion. The specificity of the power image actualizes this or that paradigm of the individual's relations with the state and depending on it, some characteristics of civic identity are formed. The decisions made by public administration are one of the channels of its perception. Political decisions are perceived more negatively than managerial ones because they presuppose a hidden motive connected with the struggle for power, its strengthening, and spreading. This actualizes the paradigm of object-subject relations, where due to the individual perception the subject is the public administration, and the object is the citizen. Such a perception presupposes protest or, conversely, civic conformity as characteristics of civic identity. Both do not promote dialogue and the development of adequate ways to influence the government. The readiness for dialogue with the authorities should be based on the inherent civic maturity of the subject-subject paradigm of relations. The results can be used in the development of civic education programs; in psychodiagnostic tools for establishing civic conformity, protest, maturity as characteristics of civic identity. The direction of further research is to establish the psychological patterns of the citizen's perception of decisions made as managerial or political ones, as well as to study the impact of the state's legal field perception on the characteristics of civic identity. The social consequences of such research lie in the field of value consolidation of citizens and public administration, enabling a common vision of the problems and models of state development.

Keywords: public administration; social perception; civic identity; subject; object-subject paradigm of relations.

Постановка проблеми. Становлення громадянської ідентичності особистості в сучасній Україні є складним і не завжди однозначним процесом. Часто він завершується рішенням людини змінити громадянство, емігрувати, вибрати іншу громадянську ідентичність. Цей процес залежить від багатьох чинників, одним з яких є сприймання своєї держави і державної влади.

Соціальна перцепція державної влади та її рішень, як управлінських, так і політичних, є суб'єктивно важливою і навіть центральною у сприйманні держави особистістю. Незважаючи на те, що правовий та аксіологічний простір держави також є важливим, найбільш рельєфними та яскравими у сприйманні пересічного громадянина постають носії влади та різноманітні соціальні ієрархії.

Державна влада сприймається не лише персоніфіковано, через оцінку її носіїв, а й через ухвалені нею рішення. Найголовнішим параметром, за яким особистість суб'єктивно оцінює ці рішення, є їхня управлінська/політична спрямованість. Залежно від цього актуалізується суб'єкт-суб'єктна, суб'єкт-об'єктна або об'єкт-суб'єктна парадигма стосунків з державою (владою). Останні дві істотно перешкоджають становленню зрілої громадянської ідентичності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Проблема громадянської ідентичності закономірно привертає до себе увагу зарубіжних і вітчизняних науковців. Її аналізують у зіставленні з іншими різновидами ідентичності особистості (Хазратова, 2015), з погляду структурних онтологічних складових (Петровська, 2020), а також в освітньому дискурсі громадянських компетентностей (Жадан, 2020).

На думку І. Петровської, громадянська ідентичність передбачає самовизначення особистості як громадянина незалежно від етнічного коріння та національного походження. Отже, громадян об'єднують не лише національні інтереси та цінності, а й спільні можливості та обмеження організаційного середовища держави (Петровська, 2020). У ракурсі такого підходу важливою видається проблема соціальної перцепції організаційного середовища держави (і влади як її складової), оскільки специфіка громадянської ідентичності певною мірою залежить від неї.

I. Жадан визначає громадянську компетентність як інтегративну характеристику особистості, що вказує на наявність у неї якостей (цінностей, мотивацій, настановлень, ставлень, ідентичностей) та кваліфікаційних ознак (здатностей, готовностей), необхідних і достатніх для ефективного виконання ролі громадянина. Разом з тим дослідниця зазначає, що запит на перелічені кваліфікаційні ознаки формує суспільство (Жадан, 2020).

Усе це постулює, на нашу думку, істотність ролі «зовнішніх» щодо громадянина факторів становлення громадянської ідентичності, релевантних для цієї ідентичності. Це спонукає до аналізу таких об'єктів соціальної перцепції, як спільноти, організаційне середовище держави, правова система держави, її аксіологічне поле, державна влада і ухвалені нею рішення.

У контексті становлення громадянської ідентичності важливою темою залишаються психологічні умови налагодження суспільного діалогу, зокрема діалогу між державною владою і громадянами (Суший, 2013). Особливості сприймання чиновника як представника державної влади вивчала С. Чуніхіна (2015), яка виявила переважання тенденції дегуманізації образу бюрократа.

Аналіз рішень, які ухвалює державна влада, характеризується розмаїтістю підходів до так званих політичних рішень, особливо в їх зіставленні з управлінськими рішеннями. Феномен політичного рішення тлумачиться по-різному. Зокрема, політичне рішення розуміється як акт, здійснюваний суб'єктами політичного процесу, в якому на основі аналізу відповідної інформації, наявних у цих суб'єктів інтересів, потреб, можливостей їх задоволення формулюються завдання, обов'язкові для членів даної соціальної спільноти (Пужаєв, 2004). Як правило, політичне рішення спрямоване на організацію практичної діяльності такої спільноти заради досягнення певної спільної мети, на погодження функціонування окремих ланок соціальної системи в річці реалізації певної колективної волі значної частини цієї спільноти (Thomas, McGarty, & Lows, 2014).

Як зазначає Д. Стоун, політичне рішення стає своєрідною віхою розвитку відповідного політичного процесу. З одного боку, політичне рішення – це результат попередніх політичних подій (соціальних подій, які мають політичний вимір), що породили проблему, на вирішення якої якраз і спрямовується перше. З другого боку, політичне рішення – це джерело, причина наступних політичних подій, подальшого розвитку політичного процесу. Отже, політичне рішення – це своєрідний вузловий пункт траєкторії розгортання політичного процесу як такого (Стоун, 2000).

З такими тлумаченнями феномену політичного рішення цілком можна погодитися. Водночас його значення має, вочевидь, також інші обертони, про які буде сказано нижче. Найбільш помітними вони стають у зіставленні з управлінським рішенням, спрямованим на розв'язання неполітичних проблем. Утім, як зазначає Д. Стоун, межа між управлінським і політичним рішенням є досить хисткою (Стоун, 2000).

Залишається нерозв'язаною проблема соціальної перцепції рішень, що ухвалюються державною владою (як управлінських, так і політичних), у контексті становлення і розвитку громадянської ідентичності.

Мета статті – теоретичний аналіз впливу сприймання державної влади та її рішень на формування таких характеристик громадянської ідентичності, як громадянська конформність, громадянська протестність і громадянська зрілість.

Виклад основного матеріалу дослідження. Особливості сприймання державної влади зумовлюють довіру чи недовіру до всіх ініціатив держави; їх підтримку, дистанціювання або саботаж щодо них. Від перцепції державної влади залежить і перцепція самої держави; людина, що стоїть на її чолі, нерідко стає для масової свідомості символом цієї держави і державності взагалі.

Проблемою сприймання будь-якої влади часто є фрустрація, спричинена перцептуальним примусом, тиском, зовнішнім контролем. Сприймати себе об'єктом примусу – щонайменше дискомфортно. Це спричиняє велику психологічну дистанцію між владою і підвладними, що ускладнює процеси управління. Причина в тому, що специфіка

образу державної влади актуалізує ту чи ту парадигму відносин особистості з державою, а залежно від неї формуються певні характеристики громадянської ідентичності.

Можна виокремити щонайменше три типові образи державної влади на рівні їх перцепції громадянами.

По-перше, це так звана публічна адміністрація – офіційний очільник держави і її топ-менеджмент. Це Президент (прем'єр-міністр), який тимчасово персоніфікує в собі державну владу. Він з'являється на офіційних церемоніях, парадах, проголошує найважливіші промови. Відкритий характер цієї влади зумовлює той факт, що саме вона стає мішенню для найрізноманітнішої критики. А проте ні критика, ні публічність аж ніяк не збільшують обсяг влади, а навпаки, обмежують її. До того ж слід зазначити, що одна особа неспроможна ні здійснювати величезний обсяг роботи з управління державою, ні повністю контролювати його. Це не означає, що перша особа держави реалізує лише представницькі функції, але для здійснення влади їй потрібен так званий апарат.

По-друге, це образ «апаратчика» – державного чиновника, представника державної бюрократії. Цей образ є втіленням формальних, офіційних відносин. Образ бюрократа характеризується закритістю, вірністю «внутрішнім», корпоративним цінностям і нормам, формальністю і деякою зверхністю у ставленні до осіб, що не належать до цієї бюрократичної ієрархії. Якщо влада максимально персоніфікована в образі очільника держави, то в образі бюрократа вона, навпаки, максимально деперсоніфікована. Як наслідок, забезпечуються видима об'єктивність та неупередженість процесів управління, разом з тим – відстороненість, деідентифікація з його результатами.

Слід зазначити, що бюрократична держава має тенденцію перетворювати всіх працівників державного сектору на чиновників: і лікарі, і вчителі, і поліцейські мусять щодня продукувати, а часто й дублювати різноманітну документацію.

По-третє, поширеним є також образ «прихованої влади» – олігархів, груп впливу, непублічних впливових людей. Оскільки йдеться про владу неявну, то інформації про неї часто немає або вона недостатня. Тому образ цієї непублічної влади нерідко набуває фантомних рис, демонізується, «відривається» від реальності.

Ці три типові образи влади різняться за рівнем перцептуальної подібності (близькості) до суб'єкта сприймання та зрозумілості. Персоніфікована в конкретній людині державна влада сприймається хоч і критично, але виглядає подібною до суб'єкта сприймання, зрозумілою і доступною для впливу. Влада бюрократична виглядає дегуманізованою, відстороненою, зацикленою на дрібницях і не здатною бачити цілісну ситуацію. Тому вона сприймається як закрита для діалогу. Нарешті, демонізація образу прихованої влади часто призводить до поширення різноманітних «теорій змов», віри в таємну змову влади проти пересічних людей. Прихована влада сприймається як більш суб'єктна, як така, що перетворює пересічних громадян на об'єкт, бо робить їх безголосими пішаками в політичних маніпуляціях.

Перший і третій типи образу влади мають, на нашу думку, архетипове коріння. Відповідно, поведінка влади сприймається крізь призму певних апріорних праобразів несвідомого. К. Г. Юнг зазначав, що архетип лідера (носія влади) актуалізується в двох іпостасях – Вождя і Шамана. Різниця між ними полягає в різному ступені прозорості, зрозумілості їхніх дій. Якщо Вождь – це лідер, який перемагає своїх конкурентів у відкритому протистоянні завдяки своїм видимим перевагам, то Шаман перемагає з незрозумілих причин, гіпотетично – завдяки зв'язкам з «вищими» силами. Вождь постійно перебуває на людях, розв'язує проблеми, подає приклад своїми діями; Шаман, навпаки, є відлюдником, усамітнюється для виконання магічних практик. Вони обоє ефективні в досягненні цілей – як власних, так і групових. Наявність обох таких носіїв влади в одній групі є нормою для архаїчної свідомості (Юнг, 1995).

Для сучасної масової свідомості образ «прихованої» влади є, на нашу думку, більш негативно забарвленим через незрозумілість, принципову неконтрольованість, закритість до будь-якого впливу.

Психологічні властивості образу державного чиновника наведено в дослідженнях С. Чуніхіної (2015). Прикметно, що одним із ключових конструктів оцінювання чиновника став конструкт «Гуманізація – Дегуманізація», тобто олюднення бюрократа в сприйманні пересічною особою. «Дегуманізація» проявляється у зведенні образу чиновника до нелюдської істоти або неживого предмета. «Гуманізація», що цікаво, корелює зі слабкістю «Я» респондента, його схильністю до підпорядкованої ролі в міжособистісній взаємодії, з прагненням компенсувати власну безпорадність. «Дегуманізуючим» образами, як виявилось, притаманне різко негативне ставлення до можновладців (тип «Тварина»). Найбільш адекватним у сфері сприймання соціальних відносин, пов'язаних з розподілом матеріальних та символічних ресурсів, виявився тип «Предмет» (цілком дегуманізований). Зазвичай сприймання чиновника обтяжене численними стереотипами. На формування образу чиновника впливають, зокрема, негативні стереотипи зі світової літератури (згадаймо, наприклад, оповідання А. Чехова «Людина у футлярі»), або він формується за принципом «від протилежного» – на протигагу позитивному образу «вільної людини». Усе це свідчить, на думку дослідниці, про глибоке відчуження громадян від представників державної влади, що наскрізно проявляється на різних рівнях психічного відображення (Чуніхіна, 2015).

Оскільки державна влада – складне соціальне явище, перцепція якого часто є непрямую і опосередкованою, її сприймають й оцінюють за доступною і значущою для громадян інформацією – ухваленими нею рішеннями. Їх сприймають не лише завдяки повідомленням у ЗМІ, а також у процесі їх безпосередньої реалізації. Має істотне значення, які рішення частіше ухвалює державна влада, – управлінські чи політичні. Якщо переважають політичні рішення (або ухвалені рішення сприймаються як такі), то це, на нашу думку, спричиняє радше негативну оцінку цих рішень незалежно від їхнього змісту.

Саме тому постає проблема диференціації (зокрема й в очах суб'єктів сприймання) управлінських і політичних рішень державної влади. Логічним було б, якби демаркаційна лінія між ними могла стосуватися масштабу цих рішень та рівня їх ухвалення. Управлінські рішення спрямовані на організацію групової взаємодії, тоді як політичні безпосередньо підпорядковані врегулюванню політичних процесів, реалізації політичних ідей тощо.

Рішення державної влади сприймаються здебільшого як політичні, коли спричиняють/забезпечують здобуття, утримання і використання адміністративно-державної влади. При цьому їхнє значення для цих процесів може бути різним. Значуще політичне рішення, від якого залежить можливість різних політичних сил суспільства діяти в контексті здобування, утримування і реалізації адміністративної влади, може безпосередньо «втручатися» в усталену взаємодію громадян і змінювати її. «Прохідне» політичне рішення, яке ухвалюється в стабільній політичній ситуації, лише регулює дії правлячої політичної групи і не порушує стабільність політичного режиму чи ситуації в державі (внесення поправок у чинні закони і т. ін.). «Косметичне» політичне рішення є другорядним й ухвалюється для задоволення громадської думки та обслуговування локальних внутрішньополітичних проблем. Прикладом може бути політичне рішення про створення робочої комісії для нагородження якогось громадського діяча, відзначення певних дат, ювілеїв.

Як управлінські рішення державної влади сприймаються тоді, коли вони спрямовані на підтримку чи розв'язання проблем широких мас населення, що не впливає на «розклад» політичних сил у суспільстві (наприклад, часткове фінансування державою іпотечних кредитів громадян).

Але проблема полягає в тому, що будь-яке рішення, ухвалене на досить високому державному рівні, навіть спрямоване лише на внутрішньополітичні проблеми, навряд чи може залишатися в межах суто управлінського заходу. Будь-яке управлінське рішення має тенденцію перетворитися на політичне. Проблемна ситуація в державі, яка має суспільний резонанс і передбачає альтернативні шляхи розв'язання (врегулювання), зумовлює заангажованість різних політичних сил щодо вибору якоїсь однієї альтернативи рішення і відкидання інших. Складно назвати таку суспільно значущу проблему, яка в принципі не

мала б ніякого політичного забарвлення. Так, Д. Стоун (2000) наводить приклад: навіть така далека від політики проблема, як сурогатне материнство (і відповідне управлінське рішення – заборонити чи дозволити його), неминуче набуває політичного забарвлення – залежно від того, які суспільно значущі цінності (або антицінності) вбачають у ньому громадяни. Так само і в нашому прикладі щодо фінансування державою іпотечних кредитів можна побачити політичну заангажованість влади в підтримці олігархічного будівельного бізнесу, адже ухвалене рішення дає змогу швидко і за високими цінами розпродати квартири в новобудовах.

У чому причина різниці у сприйманні політичних та управлінських рішень?

Психологічна специфіка управлінського державного рішення актуалізує суб'єкт-суб'єктну парадигму відносин громадянина і держави. Управлінське рішення передбачає актуальність для влади якоїсь проблеми громадян, її адекватне бачення і активну взаємодію з нею. Це означає відкритість влади для діалогу та впливу, наявність «спільної реальності», єдине смислове поле контакту влади і громадян.

Політичне рішення часто передбачає прихований мотив, який може бути вагомішим за бажання розв'язати проблему. Він завжди так чи інакше пов'язаний з боротьбою за владу, її зміцнення і поширення. Тому результати політичного рішення часто бувають непередбачуваними. Скориставшись нашим попереднім прикладом, можна сказати, що спроба забезпечити житлом пересічних громадян несподівано обертається підтримкою олігархічного будівельного бізнесу, інтереси якого загалом не збігаються з інтересами громадян. Політичні рішення сприймаються негативно, бо «затягують» у нескінченність боротьби за владу; переводять у площину розподілу і перерозподілу цінностей, але не їх створення; відводять убік від проблем розвитку держави.

Особлива недовіра до політичних рішень виявляється в умовах пострадянської ментальності, для якої є нормою «дублювання реальності». Воно починається зі звичайної бюрократичної вимоги створення документів – паперових чи електронних свідчень виконаних дій (актів здачі, звітів про виконану роботу, історій хвороби, журналів планування тощо). Наступний етап відрізняється перенесенням смислових акцентів, коли створені документи визнаються важливішими за той зміст, який у них вкладено. Нарешті, останнім етапом є не лише подвоєння, а потроєння реальності: можна вирізнити реальність офіційну (ситуація, якою її відображено в документах), реальність публічну неофіційну (ситуація, якою вона відображається в громадській думці, розмовах між людьми) і реальність приватну, наративну (ситуація, якою вона є для самої людини).

Унаслідок цього офіційні соціальні події набувають умовності, соціальна реальність знецінюється, що легітимізує ситуацію її фальшування. Тотальне знецінення офіційної соціальної реальності зачіпає також державу, владу, громадянські цінності і, отже, саму особистість, що нерідко призводить до агресивних чи аутоагресивних вчинків. Політичні рішення, які базуються на прихованих мотивах боротьби за владу, посилюють перцептуальну умовність офіційних соціальних подій загалом і призводять до знецінення соціальної реальності.

Якщо пересічний громадянин сприймає більшість державних рішень як політичні, то можуть сформуватися патогенні відносини особистості з державою – об'єкт-суб'єктні, коли у сприйманні особистості суб'єктом виступає державна влада, а об'єктом – громадянин. За таких умов поширюється третій тип образу державної влади (а саме влади прихованої, неявної, влади маніпулятивної, антагоністичної громадянинові).

Це впливає на певні характеристики громадянської ідентичності особистості: схильність до протестності або громадянської конформності. Природно, що перцептуальна спроба перетворити особу на об'єкт у нормі спричиняє емоційне реагування – протест, який може ставати звичним способом громадянської поведінки. Протестність полягає в упередженому ставленні до державної влади та її рішень, неготовності розглядати ситуацію в широкому контексті, критичності і тотальній недовірі. Цей спосіб громадянського реагування не є достатньою мірою зрілим: упереджена критичність щодо влади часто

поєднується з некритичністю щодо себе і неготовністю брати на себе відповідальність за розв'язання навіть власних громадянських проблем, часто супроводжується комплексом «навченої безпорадності». Тому цей спосіб громадянської поведінки не сприяє партнерській взаємодії з владою. Ба більше: логіка протесту спонукає до вибору протилежної парадигми відносин з державною владою – суб'єкт-об'єктної. Громадянин відстоює в протестах свою цінність, але знецінює державу і державну владу.

Описаний вище спосіб сприймання державної влади може вплинути на громадянську ідентичність інакше: формується громадянська конформність. Елементами громадянської конформності є пасивність, відстороненість, підпорядкованість. У сучасній соціальній психології прийнято говорити про конформність як стійку схильність особистості змінювати свою соціальну поведінку під впливом інших (окремих людей чи соціальних груп) так, щоб пристосувати її до їхніх запитів-вимог. Відповідно, громадянська конформність полягає в готовності пристосовувати свою громадянську поведінку до очікувань, запитів та вимог суб'єктів впливу (представників влади, громадянської спільноти), а також поширених стереотипів громадянської поведінки. Ситуацією-індикатором є відкритий або прихований конфлікт між позицією громадянина і позицією державної влади, яка виявляє суб'єктність і у своїх рішеннях трактує громадянина як об'єкт; у такому разі громадянська конформність полягає в прийнятті ситуації і приставанні на позицію влади.

Якщо ми маємо справу із зовнішньою громадянською конформністю, то йдеться лише про адаптаційну поведінку як захист від можливих санкцій; свої справжні громадянські переконання людина приховує. Внутрішня конформність передбачає здатність до реальної зміни власних громадянських переконань і позицій під впливом (тиском) влади. Прикладом може бути застосування державною владою жорсткої цензури щодо телепрограм, обмеження їхньої тематики; і хоча свобода слова в інтересах громадянина, він приєднується до сильнішого, розмірковуючи: «і справді, хіба ми можемо дозволити журналістам базікати хто про що хоче?». Це означає, що громадянин усупереч своїм інтересам жертвує правом на інформацію і водночас визнає свою «об'єктність» (пасивність, вторинність, другорядність).

Внутрішня громадянська конформність є відверто небезпечною, оскільки в разі схильності пристосовувати свою громадянську позицію під чийсь очікування особистість поступово втрачає здатність чітко розмежовувати свої власні і нав'язані ззовні погляди. Така ситуація є загрозливою для громадянської ідентичності особистості, адже вона втрачає послідовність своїх поглядів і позицій, а разом з тим їхній особистісний сенс укупі з почуттям цілісності власного «Я». Особистість стає занадто залежною від групи / офіційної позиції влади у своїй громадянській поведінці. Тому у випадку високого рівня внутрішньої громадянської конформності громадянська ідентичність особистості може тривалий час залишатися аморфною, несформованою.

Загалом, вада громадянської конформності полягає в тому, що вона так само, як і протестність, не сприяє суспільному діалогу і розробці цивілізованих способів впливу на владу.

Готовність до діалогу з владою має ґрунтуватися на суб'єкт-суб'єктній парадигмі відносин, що передбачає приписування суб'єктності не лише собі, а й державі як організації, що втілює національні інтереси. Така парадигма притаманна стану громадянської зрілості.

Практична значущість дослідження полягає в доцільності застосування його результатів для розробки: 1) програм громадянської освіти; 2) тестового діагностичного інструментарію для встановлення рівнів громадянської конформності, громадянської протестності та громадянської зрілості як характеристик громадянської ідентичності.

Персональний внесок кожного з авторів – одна чверть матеріалів публікації.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Соціальна перцепція держави громадянином часто опосередковується сприйманням ухвалених державною владою рішень: носії влади та їхні дії постають більш рельєфними та яскравими у сприйманні пересічного громадянина, ніж вияви правового та аксіологічного простору держави. Якщо громадяни управлінські рішення, ухвалені державною владою, сприймають переважно як політичні, це

спричиняє радше негативну оцінку як самих рішень, так і носіїв влади. На відміну від управлінських, політичні рішення часто приховують непрозорий мотив зміцнення чи поширення владних позицій певної політичної сили. Це зумовлює актуалізацію парадигми об'єкт-суб'єктних відносин, коли у сприйманні особистості суб'єктом виступає державна влада, а об'єктом – громадянин. Результати такого сприймання впливають на характеристики громадянської ідентичності особистості, породжуючи протестність або, навпаки, громадянську конформність. Вада і першої, і другої характеристики полягає в тому, що вони не сприяють суспільному діалогу і розробці адекватних способів впливу на владу. Готовність до діалогу з владою має ґрунтуватися на суб'єкт-суб'єктній парадигмі відносин, притаманній зрілій громадянській позиції.

Перспективи подальших досліджень полягають в емпіричній верифікації висловлених у цій публікації теоретичних положень, а також у вивченні впливу сприймання правової та аксіологічної системи держави на громадянську ідентичність.

Список використаних джерел

- Жадан, І. В. (2020). Соціальне середовище як чинник розвитку громадянської компетентності: емпірична модель дослідження. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 45 (48), 50–58.
- Петровська, І. Р. (2020). Трирівнева структура громадянської ідентичності особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 46 (49), 130–137.
- Пужаев, А. В. (2004). *Управленческие решения*. Санкт-Петербург: МБИ.
- Стоун Д. (2000). *Парадокс политики. Мистецтво ухвалення політичних рішень*. Київ: Альтернативи.
- Суший, О. В. (2013). Діалог суспільства і влади як чинник розбудови української державності (психосоціокультурний аспект). *Економіка та держава*, 4, 53–69.
- Хазратова, Н. В. (2015). Громадянська ідентичність у структурі особистісних ідентичностей. *Проблеми політичної психології та її роль у становленні громадянина Української держави*, 2 (16), 47–61.
- Чуніхіна, С. Л. (2015). *Індивідуально-стильові особливості конструювання громадянами образу державного чиновника*. (Автореф. дис. канд. психол. наук). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, Київ.
- Юнг, К. Г. (1995). *Аналитическая психология*. Москва: Мартис.
- Thomas, E. F., McGarty, C., & Lows, W. (2014). Social interaction and psychological pathways to political engagement and extremism. *European Journal of Social Psychology*, vol. 44, is. 1, pp. 15–22.

References

- Chunikhina S. L. (2015). *Indyvidualno-stylovi osoblyvosti konstruiuvannia hromadianamy obrazu derzhavnoho chynovnyka* [Individual and stylistic features of citizens' construction of the image of a state official]. (Master's thesis). Institute for Social and Political Psychology, Kyiv. (in Ukrainian)
- Khazratova, N. V. (2015). Hromadianska identychnist u strukturi osobystisnykh identychnosteï [Civic identity in the structure of personal identities]. *Problemy politychnoi psykholohii ta yii rol u sranovlenni hromadianyna Ukrainskoi derzhavy*, 2 (16), 47–61. (in Ukrainian)
- Petrovska, I. R. (2020). Tryrivneva struktura hromadyanskoï identychnosti osobystosti [Three-level structure of civic identity of the individual]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 46 (49), 130–137. (in Ukrainian)
- Puzhayev, A. V. (2004). *Upravlencheskiye resheniya* [Management decisions]. Sankt Petersburg: MBI. (in Russian)
- Stoun, D. (2000). *Paradoks polityky. Mystetstvo ukhvalennia politychnykh rishen* [The paradox of politics. The art of political decision making]. Kyiv: Alternatyvy. (in Ukrainian)
- Sushyi, O. V. (2013). Dialoh suspilstva i vlady yak chynnyk rozbudovy ukrainskoi derzhavnosti (psykhosotsikulturnyi aspekt) [Dialogue of society and government as a factor in the development of Ukrainian statehood (psycho-cultural aspect)]. *Ekonomika ta derzhava*, 4, 53–69. (in Ukrainian)

Thomas, E.F., McGarty, C., & Lows, W. (2014). Social interaction and psychological pathways to political engagement and extremism. *European Journal of Social Psychology*, vol. 44, is. 1, pp. 15–22. (in English)

Yung, C. G. (1995). *Analiticheskaya psikhologiya* [Analytical psychology]. Moscow: Martis. (in Russian)

Zhadan, I. V. (2020). Sotsialne seredovyshche yak chynnyk rozvytku hromadianskoi kompetentnosti: empyrychna model doslidzhennia [Social environment as a factor in the development of civic competence: an empirical model of research]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*. [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 45 (48), 50–58. (in Ukrainian)

УДК 316.6/.36+304
DOI:

Скнар Оксана Миколаївна,

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник лабораторії
психології політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-7883-680X
sknar_o@ukr.net

ВЗАЄМОДІЯ В СІМ'Ї ЯК ЧИННИК РОЗВИТКУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МОЛОДІ: РЕЗУЛЬТАТИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Представлено окремі результати емпіричного дослідження взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. Сім'я розглядається як соціальна система стійких взаємодій її членів, зокрема батьків і дітей, функціонування якої спроможне впливати на розвиток громадянської компетентності дитини. Тож з огляду на це й беручи до уваги специфіку взаємодій між членами родини, середовище сімейної взаємодії запропоновано розглянути у двох вимірах: по-перше, як таке, що сприяє/перешкоджає розвитку громадянської компетентності дитини; по-друге – як таке, що має свої особливі ресурси впливу на особистість громадянина, що зростає. Представлено логіку конструювання методичного інструментарію для вивчення аспектів взаємодії в сім'ї, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини. Ця логіка передбачає кілька послідовних етапів: 1) виокремлення психологічних показників дослідження; 2) їх операціоналізацію за допомогою шкал; 3) конструювання суджень (емпіричних індикаторів), що вичерпно розкривають зміст кожної шкали. Уперше сконструйовано авторський опитувальник для дослідження особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що визначають розвиток громадянської компетентності дитини. На етапі обробки отриманих емпіричних даних застосовувалися методи математичної статистики, зокрема факторний аналіз. Емпіричним шляхом виокремлено чинники, які визначають розвиток громадянської компетентності особистості, що зростає в сім'ї, а саме ставлення до суб'єктності дитини (відмова від суб'єктності або її підтримка); визнання спільного і спільності; а також інструменти встановлення психологічних кордонів; межі відповідальності батьків і дітей. Визначено моделі взаємодії в сімейному середовищі, що сприяють розвитку громадянської компетентності дитини: «авторитетна», «орієнтована на інтеграцію і залучення», «орієнтована на партнерство»; і ті, що є несприятливими: «авторитарно-директивна», «орієнтована на потреби батьків», або нейтральними (така модель, наприклад «підключальна», може бути як сприятливою, так і несприятливою – залежно від міри її застосування) – та описано характеристики кожної з виокремлених моделей.

Ключові слова: сімейна взаємодія; громадянська компетентність; взаємодія батьків і дітей; інструментарій дослідження; показники оцінювання; шкали; емпіричне дослідження.

INTERACTION IN THE FAMILY AS A FACTOR OF YOUTH CIVIC COMPETENCE DEVELOPMENT: RESULTS OF EMPIRICAL RESEARCH

Oksana M. Sknar,

Ph.D. in Psychology, Senior Researcher,

Senior Research Associate of the Laboratory for Psychology of Youth Political Behavior,

Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0001-7883-680X

sknar_o@ukr.net

Particular results of an empirical study of interaction in the family as a factor for the youth civic competence development are presented. The family is seen as a social system of sustainable interactions of its members, including parents and children, and the functioning of such a system can influence the development of civic competence of the child. Due to this and taking into account the specifics of family members interactions, the environment of family interaction is proposed to be considered in two dimensions: (1) the one that promotes/ hinders the child's civic competence development; (2) and the one that has its own special influence resources for growing citizen's personality. It is presented the logic of methodological tools constructing to study the aspects of family interaction, which determine the development of a child's civic competence. This logic involves several successive stages: 1) finding psychological indicators of the study; 2) indicators' operationalization by scales usage; 3) constructing judgments (empirical indicators) that comprehensively reveal the content of each scale. For the first time, an author's questionnaire is designed to study the features of family interaction between parents and children, which determine the child's civic competence development. At the stage of the obtained empirical data processing, methods of mathematical statistics, in particular factor analysis, were used. By empirical means there were found the factors that determine the development of civic competence of the individual growing up in the family, namely the attitude towards child's subjectivity (rejection of subjectivity or its support); recognition of «common» and «commonality»; tools for establishing psychological boundaries; limits of responsibility of parents and children. Models of family interaction that promote the child's civic competence development are identified: «authoritative», «focused on integration and involvement», «focused on the partnership»; and those that are unfavorable: «authoritarian-directive», «parental needs-oriented», or neutral (e.g., a «caring» model can be both favorable and unfavorable – depending on the extent of its applying); and it is described the characteristics of each outlined model.

Keywords: family interaction; civic competence; interaction of parents and children; research tools; evaluation indicators; scales; empirical research.

Постановка проблеми. Невпинний процес суспільно-політичних трансформацій в Україні актуалізує проблематику громадянської компетентності молоді як найбільш прогресивної частини суспільства, від якої великою мірою залежить майбутнє країни. Актуальність дослідження особливостей впливу взаємодії в сім'ї на подальший розвиток громадянської компетентності молоді пов'язана з розумінням ролі сім'ї як такої, що зумовлює не тільки розвиток дитини, а й, урешті-решт, усього суспільства, оскільки воно складається із сімей, у яких зростають громадяни. А взаємодія дитини з батьками є першим досвідом стосунків з навколишнім світом, що надалі визначає особливості поведінки людини в громаді, суспільстві, державі. Отже, значущість дослідження пояснюється актуальним запитом суспільства на поглиблення наукових уявлень про соціально-психологічні чинники розвитку громадянської компетентності та необхідністю віднайдення ресурсів й окреслення розвивального потенціалу середовища сімейної взаємодії як сприятливого для розвитку громадянської компетентності молоді.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На переконання Дж. Равена (2002), вирішальними для реалізації *компетентної поведінки* людини є схильність її до рефлексії таких понять, як відповідальність, участь, демократія, делегування повноважень тощо (*когнітивний аспект*); та прагнення, готовність утілювати результати такого аналізу в різних формах поведінки громадянина (*поведінковий аспект*) (с. 22). Ми пропонуємо спиратися на визначення компетентного громадянина Ф. Одіже, який акцентує увагу на складових, що забезпечують відповідну його поведінку: «компетентний громадянин є вільною і автономною особистістю, яка знає свої права та обов'язки в суспільстві, здатна сформувати владу, що встановлює правила життя в громаді (закон), і здійснювати контроль над нею» (Позняк, 2013, с. 24).

Ми виходимо з того, що громадянська компетентність є, по суті, інтегративною, оскільки базується на оволодінні ключовими життєвими компетентностями, а тому завдання створення умов для її становлення не вирішується лише засобами громадянської освіти. Значну роль у цьому процесі відіграє сім'я, адже середовище сімейної взаємодії є «навчальним простором» для набуття, опанування різних компетентностей соціальної взаємодії (детальніше див. у попередніх публікаціях, Скар, 2019). Саме особливості стосунків у батьківсько-дитячій підсистемі визначають формування в особистості й засвоєння нею не тільки системи життєвих цінностей, а й громадянських чеснот, набуття досвіду дотримання правил і законів, виконання зобов'язань і норм, досвіду підпорядкування й автономності, відповідальності і свободи тощо.

Отже, сім'ю розглядаємо як соціальну систему стійких взаємодій її членів, функціонування якої здатне впливати на розвиток громадянської компетентності дитини. Тож з огляду на це і беручи до уваги специфіку взаємодій між членами родини, середовище сімейної взаємодії можна охарактеризувати як таке, що, по-перше, сприяє/перешкоджає розвитку громадянської компетентності дитини; по-друге, як таке, що має свої особливі ресурси впливу на особистість майбутнього громадянина.

Виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Цілком очевидно, що сьогодні в Україні не вистачає прикладних досліджень, які давали б виважені й обґрунтовані емпіричні дані щодо ресурсів (чи перепон) середовища сімейної взаємодії як сприятливого (або, навпаки, несприятливого) для розвитку громадянської компетентності дитини, хоч запит на такі дослідження є нагальним і не викликає сумнівів.

Мета статті – представити результати емпіричного дослідження взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності молоді.

Виклад основного матеріалу дослідження. Завдання нашого емпіричного дослідження полягало у визначенні чинників та соціально-психологічних ресурсів середовища сімейної взаємодії, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини. Логіка конструювання методичного інструментарію для вивчення тих аспектів взаємодії в сім'ї, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини, передбачає кілька послідовних етапів: 1) виокремлення психологічних показників дослідження; 2) їх операціоналізацію за допомогою шкал; 3) конструювання суджень (емпіричних індикаторів), що вичерпно розкривають зміст кожної шкали (Скар, 2020а).

Як показники для оцінювання середовища сімейної взаємодії ми виокремили та обґрунтували такі: зовнішні і внутрішні межі; ієрархія; гнучкість норм і правил; згуртованість (Скар, 2020а). Ці показники було відтак операціоналізовано за допомогою шкал: право на власну думку; право на участь у прийнятті рішень (контроль); право на автономність; право на власність; право відмовляти та готовність приймати «ні» інших; наявність правил взаємодії і готовність їх дотримуватись; гнучкість-жорсткість правил і норм; послідовність-непослідовність у взаємодії; «здорова»-«обернена» ієрархія; авторитетність влади батьків; згуртованість-роз'єднаність; співпричетність до спільноти.

Сконструйований нами авторський опитувальник для дослідження особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини, містить 55 тверджень. Як певний аналог виокремленої нами шкали «авторитетність

влади батьків» ми також використали шкалу І. Марковської (2007) «авторитетність батьків» (з її опитувальника «ВРР»). Тож загалом до анкети увійшло 60 тверджень. Процедура проведення було відтак стандартизовано, інструкцію та бланк – уніфіковано. Респондентам пропонувалось оцінити кожне судження за 5-бальною шкалою.

В емпіричному дослідженні взяли участь 176 осіб – студенти вишів педагогічного профілю (вік – 17–30 років, гуманітарії).

Для обробки первинних емпіричних даних загалом можна застосовувати два способи:

1) обчислення сумарного бала за кожною шкалою за допомогою *ключа*, що дає змогу оцінити ступінь сприятливості-несприятливості середовища сімейної взаємодії за кожною із шкал;

2) факторний аналіз.

За результатами факторного аналізу, який дав змогу провести більш глибокий аналіз отриманих емпіричних даних, було виокремлено чинники, що визначають розвиток (сприяють або перешкоджають йому) громадянської компетентності особистості, яка зростає в сім'ї. У результаті виділено 5 значущих факторів, які пояснюють 50,2 % внеску в загальну дисперсію ознак. Факторний аналіз здійснювався методом головних компонент з подальшим обертанням факторного простору Varimax.

За змістом шкал, які утворили *перший фактор* (19,3 % сумарної дисперсії), ми інтерпретували його як «*Ставлення до суб'єктності дитини*». Інакше кажучи, ідеться про заперечення або підтримку батьками суб'єктності дитини. До цього фактору увійшло 25 суджень.

Наводимо окремі з них (у дужках подаються їхні факторні навантаження):

Суб'єктність дитини не визнається: «Коли я пробувала(-в) відстоювати свою самостійність, батьки «позбавляли» мене своєї фінансової підтримки і дружби» (0,757), «У сім'ї я стикалася з тим, що мама/батько наполягали, що вчиняти, діяти потрібно тільки так, як вона/він говорить, іншого шляху немає і бути не може» (0,608), «Коли в дитинстві я робила(-в) щось по-своєму, а не так, як хотіли батьки, то відчувала(-в), що вони емоційно усувалися, ставали «холодними» і віддаленими у спілкуванні» (0,566) тощо; «У сім'ї будь-яка незгода чи то висловлювання іншої думки сприймалися батьками як непокора і різко придушувалися (або каралися, висміювалися, ігнорувалися, засуджувалися тощо)» (0,698), «Батько/мати зазвичай не рахувалися з моєю думкою, адже вони, дорослі, мають більше досвіду і краще знають, як правильно» (0,659), «Батьки вважали, що ми маємо поділяти одні цінності, а наші думки, точка зору мають збігатися, – адже ми одна сім'я» (0,444) тощо; «Батьки вважали, що дітям не потрібен свій власний простір або особисті речі, усі можуть користуватися тим, що потрібно» (0,755), «Батьки зазвичай без попередження входили в мою кімнату або/та самі наводили порядок на моєму столі, ліжку, у рюкзаку, кімнаті на свій розсуд» (0,563) тощо; «Батьки поводитися так, що їм видніше, вони краще знають, що краще для їхньої дитини (що підходить, а що – ні; з ким дружити, а з ким не спілкуватися; чим захоплюватися; яку секцію відвідувати тощо)» (0,537) та ін.

Суб'єктність дитини підтримується: «Батьки з повагою ставилися до моїх висловлювань, думок, навіть тоді, коли вони відрізнялися від того, як вважають вони» (-0,686), «Приймаючи рішення, які стосувалися мене, батьки цікавилися моєю думкою і, як правило, враховували її» (-0,593), «У дитинстві на моїй території (у своїй кімнаті / на моєму столі і т. ін.) я мала(-в) більше прав і можливостей встановлювати свої правила» (-0,577), «Батьки ставилися до мене як до цілком самостійної людини» (-0,408), «Можу сказати, що мама/тато для мене – авторитетна людина» (-0,554), «Я завжди враховую точку зору батька або/та мами» (-0,519) тощо.

У цьому факторі відбилося два типи ставлення батьків до дітей (об'єктне або суб'єктне) і, відповідно, представлено моделі взаємодії, притаманні кожному з них (і розкривають їхнє змістове наповнення).

На основі аналізу отриманих даних виявлено такі особливості *об'єктного типу ставлення* до дитини в сімейній взаємодії. Це насамперед відмова дитині в самостійності,

окремішності, автономності. Ідеться, зокрема, про відмову їй у самостійності дій, вчинків; у праві на інакшість думки, її відмінність, незалежність; у власному просторі і приватності; у праві дитини брати участь у прийнятті рішень. Серед характеристик сімейної взаємодії такого типу – жорсткість норм і правил взаємодії, надмірне нормування в стосунках, непослідовність, зловживання владою, заохочування суперництва (на протигагу співпраці та об'єднанню зусиль). При цьому використовуються такі засоби впливу, як 1) маніпуляції, які виявляються в емоційному дистанціюванні, експлуатації складних для переживання емоцій (сорому, провини), залякуванні тощо, та 2) директиви. Загалом таку модель взаємодії в сім'ї ми означили як *«авторитарно-директивну»*, оскільки вона не припускає партнерські взаємини, повагу і довіру в стосунках, та визначили її як несприятливу для розвитку громадянської компетентності дитини.

Натомість у разі *суб'єктного типу ставлення* до дитини у взаємодії виявляється повага до психологічних меж дитини. Таке ставлення передбачає поважне ставлення до висловлювань дитини та підтримку її права на власну думку й права на інакшість і незалежність міркувань; залучення дітей до участі в прийнятті рішень, що сприяє визнанню права на контроль; визнання батьками права дитини на власні територіальні межі і можливості підтримувати там свої правила; сприяння автономності дитини. За такого підходу влада батьків стає для дітей авторитетною. Тобто вона визнається дітьми як прийнятна і «правильна», «справедлива», що свідчить загалом про силу конструктивного впливу батьків та сприяє утворенню позитивного ставлення до влади як такої. Засоби впливу при цьому – підтримка, заохочення, домовленості. Таку модель взаємодії ми назвали *«авторитетною»*, тобто такою, що ґрунтується на взаємній повазі, визнанні цінності і довірі в стосунках, встановленні й підтриманні психологічних меж і поважному ставленні до них. Ми визначили, що така модель взаємодії в сімейному середовищі є сприятливою для розвитку громадянської компетентності дитини.

Другий фактор (11,8 % дисперсії) ми проінтерпретували як *«Цінність спільного і спільності»*. До нього увійшло 18 суджень. Серед них:

«Мати/батько для мене є еталоном і прикладом в усьому» (0,629), «З дитинства я разом із батьками долучався до справ, корисних не тільки для нашої родини, а й для громади, як-от: прибирання території біля будинку, здавання макулатури, прибирання парку разом із сусідами, сортування сміття тощо» (0,583), «Батьки звертали мою увагу на позитивні результати, що отримає кожен член громади в разі долучення всіх до спільної справи» (0,572), «Я пам'ятаю, як тепло і затишно мені було на сімейних святах, як батьки з любов'ю їх готували, як ми разом проводили час, щось робили, займалися творчістю і як я раділа(-в) почуттю належності, причетності до сім'ї» (0,535), «Батьки докладно пояснювали, якими будуть для мене наслідки тієї чи іншої поведінки, чого мені буде «коштувати» кожен варіант вибору. І дотримувалися цього» (0,528), «У нашій сім'ї поважалася думка кожного, враховувалися різні думки під час обговорення питань, але кінцеві рішення приймалися батьками з поясненням дитині причин, чому саме таке рішення» (0,527), «Батьки з повагою, теплом і доброзичливістю ставилися не тільки до нас, дітей, а й до родичів, літніх людей, тваринок та пояснювали, чому важливо допомагати мамі чи бабусі, чи піклуватися про тварин» (0,540), «Батьки активно залучали мене до справ сім'ї, до обговорення важливих питань, заохочували приймати посильні рішення та виконувати їх» (0,515), «У дитинстві я бачила(-в), що батьки можуть поступитися власними бажаннями, намірами на користь спільним інтересам, які будуть благом для всієї сім'ї, громади чи іншої спільноти» (0,415); «З дитинства я засвоїла(-в), що, окрім моїх бажань (потреб, свобод і т. ін.), є ще й бажання інших людей, що іноді варто поступитися, щоб об'єднатися задля наближення до такого рішення, яке буде благом для всієї сім'ї» (0,443), «У нашій сім'ї було заведено, що в нас усе майно спільне і воно належить родині, а не комусь особисто» (0,409), «Батьки вчили мене ділитися і поступатися «своїм», приміром віддавати свої іграшки іншим дітям (братам/сестрам або меншим дітям, дівчаткам і т. ін.)» (0,438) та ін.

Цей фактор відображає *досвід залучення до справ громади та переживання співпричетності і єднання*.

Аналіз висловлювань, що утворюють зміст фактору, свідчить про важливість таких моментів:

По-перше, про важливість наявності позитивного прикладу батьків. Про який приклад ідеться? Насамперед 1) про приклад батьківських дій і вчинків, які є для дітей привабливими і значущими, що викликає прагнення, бажання їх наслідувати. Діти засвоюють отриманий досвід, запам'ятовують, опановують його, «вбирають» у себе – і він стає частиною їхнього єства, їхнього повсякденного життя; 2) про приклад поважного і доброзичливого ставлення до інших, яке засвоюється дітьми, а потім відтворюється у взаємодії в соціумі; 3) про приклад можливості обмеження власних бажань на користь спільних інтересів чи суспільного блага.

Зазначимо, що в цьому випадку йдеться не про жертвність і нехтування своїми інтересами, потребами, свободами тощо, не про те, що колективне і суспільне є більш значущим і вагомим порівняно з особистим, а про здатність робити усвідомлений вибір, інколи навіть ціною певного самообмеження, на користь спільного блага. Слід зауважити, що виявилася також готовність поступатися «своїм майном» на користь спільної власності, що свідчить про несформованість психологічних меж у цьому контексті, про неусвідомлення, неприсвоєння права на «своє», що й не дивно з огляду на наше пострадянське минуле і культуру колективізму, історію України з розкуркуленням. Імовірно, це дається взнаки ще й до сьогодні.

По-друге, важливо згадати наявність спільних справ. Ідеться про досвід спільного долучення до справ, корисних для громади; залучення до справ сім'ї, а також до обговорення і прийняття рішень.

По-третьє, велике значення має увиразнення переваг єднання та об'єднання зусиль. Розуміння переваг єднання сприяє формуванню готовності добровільно об'єднуватися з іншими людьми заради спільної мети (так звані духовні межі). Тут, на нашу думку, важливим є вміння бути з іншими (об'єднуватись, переживати єднання, співпрацювати) і при цьому «не втрачати» себе у відносинах, а також не брати на себе відповідальність за інших людей (що є однією з ознак добре сформованих психологічних меж – гнучких і в міру проникних, щоб підтримувати емоційну зв'язаність та емпатійність, і водночас у міру міцних і надійних, щоб забезпечувати захищеність та відчуття безпеки).

По-четверте, надзвичайно важливим є переживання в сімейній взаємодії позитивно забарвленого досвіду належності, причетності та емоційної зв'язаності. Що ж до характеристик взаємодії між батьками і дитиною, то вона пряма, прозора, зрозуміла, послідовна, ґрунтується на взаємній повазі і довірі, побудована на партнерських засадах і водночас із дотриманням здорової ієрархії в стосунках. Правила – гнучкі, засоби впливу – емоційна та вербальна підтримка, заохочення, домовленості, власний приклад.

Таку модель взаємодії в сім'ї можна назвати «орієнтованою на інтеграцію», що передбачає навчання через залучення і приклад батьків, підтримувальне середовище, емоційно виражену співучасть, теплу співпричетність, досвід єднання. Отож можемо зробити висновок, що такий тип взаємодії в сімейному середовищі є сприятливим для розвитку громадянської компетентності дитини.

Наступний, *третій*, фактор (внесок у сумарну дисперсію – 8,7 %) ми означили як «Інструменти встановлення психологічних меж».

Його презентовано такими висловлюваннями:

«Я могла (міг) сказати батькам «ні» без почуття провини або страху втратити прихильність близьких і знати, що до мене прислухаються» (0,704), «У спілкуванні з батьками я відчувала(-в) і знала(-в), що моє «ні» має вагу, так само як і «так»» (0,601), «Приймаючи рішення, які стосувалися мене, батьки цікавилися моєю думкою і, як правило, враховували її» (0,544), «Кожен член нашої сім'ї час від часу міг виступати лідером у тій чи іншій ситуації, де він почувався більш компетентним» (0,518), «У дитинстві я багато

експериментувала(-в), виявляла(-в) самостійність і не погоджувалась(-вся). Навіть якщо моя поведінка йшла врозріз з настановами батьків, я була(-в) впевнена(-ий) (відчувала(-в)), що мене люблять і такою(-им)» (0,458), «Більшість рішень у батьківській родині приймав її глава. Думки інших членів сім'ї, а тим паче дітей, зазвичай, не питали і не брали до уваги» (-0,497).

У цьому факторі головним є те, має чи не має дитина психологічне право на «ні» (тобто про «присвоєння» нею права відмовляти чи висловлювати незгоду, діяти по-своєму, про право на власну думку). Таке «присвоєння» відбувається оптимально за умови наявності емоційної підтримки, турботливої і теплої участі з боку батьків. Таким чином діти впевнюються, що їхня відмова не загрожує стосункам і не веде до втрати емоційного контакту. Це сприяє, у свою чергу, формуванню у дитини самостійності зі збереженням емоційного зв'язку з батьками, балансу автономності та емоційного зв'язку. У більш глобальному вимірі можна сказати, що присвоєне і втілене право дитина переживає як *визнання її цінності та автономності*. Слово «ні» в цьому контексті – інструмент, що дозволяє, а точніше – допомагає дитині встановлювати, позначати, визначати, окреслювати свої психологічні межі. Інакше кажучи, це спосіб дати іншим людям зрозуміти свою окремішність і заявити про себе як господаря свого життя.

До цього варто додати, що люди, у яких порушені (або не сформовані) внутрішні межі, зазвичай не можуть сказати «ні» у випадках, коли на них чинять тиск, маніпулюють ними чи щось від них вимагають. Інколи цей тиск зовнішній (коли інша людина тисне, щоб примусити щось зробити), а часом – внутрішній (власні вкорінені настановлення щодо того, що «мушу», «потрібно», «змушений» робити). Позбавленість права відмовляти і нездатність сказати «ні» тому, що не підходить, врешті-решт призводить до втрати себе, хронічної незадоволеності життям, втрати влади над собою і своїм життям (жити не своїм життям).

Таку модель взаємодії в сім'ї ми означили як *«орієнтовану на партнерство»*. Вона ґрунтується на підтримці батьками права дитини висловлювати власну думку, сприянні самостійності її мислення, повазі до думки дитини та меж її психологічного простору, підтримці автономності дитини, визнанні її права бути собою (іншою, різною, відмінною). Ми визначили цю модель взаємодії в сім'ї як сприятливу для розвитку громадянської компетентності дитини.

Четвертий (частка в сумарній дисперсії – 5,5 %) та **п'ятий** (4,9 % дисперсії) фактори дістали спільну назву і були інтерпретовані нами як *«Межі відповідальності батьків і дітей»*.

Четвертий фактор презентовано такими висловлюваннями: «Скільки я себе пам'ятаю, я була(-в) не за віком дорослою дитиною і сама(сам) про себе дбала(-в), опікала(-в), утішала(-в) батьків. Вони ж багато розповідали про свої проблеми, про те, як їм важко і складно, любили поскаржитися і чекали від мене допомоги й підтримки» (0,630), «У дитинстві, перш ніж прийняти якийсь рішення, я намагалась(-вся) передбачити реакцію батьків на нього (чи будуть вони невдоволені, гніватимуться, чи схвально поставляться тощо) й орієнтувалася(-вся) на це» (0,551), «Батьки інколи могли дозволити мені те, що ще вчора забороняли» (0,416), «Залежно від настрою батьки могли одне й те саме мені то дозволити, то ні» (0,419).

Цей фактор презентує модель взаємодії в сім'ї, коли дитина змушена брати на себе не свою відповідальність, зокрема за батьків, які самоусуваються, та їхні проблеми. Ієрархія тут перевернута, дитина не може спертися на батьків, щоб отримати власний життєвий досвід. Середовище сімейної взаємодії – невизначене, непрогнозоване, часто змінюване, емоційно нестабільне, а правила – непослідовні, що призводить до позбавлення дитини відчуття психологічної безпеки і захищеності. У цьому контексті опікувати батьків – це спосіб опанувати ситуацію, хоч якось упорядкувати її, взяти під контроль, що дає відчуття керованості життя. Таку модель взаємодії можна назвати *«орієнтованою на потреби батьків»* та визначити як несприятливу для розвитку громадянської компетентності дитини.

До п'ятого фактору увійшли такі судження: «Батьки, намагаючись уберегти мене від промахів і захистити від можливих труднощів чи помилок, опікали у всьому, вирішували за мене проблеми, що виникали» (0,637), «У дитинстві батьки брали на себе відповідальність за мене в рішеннях, що належали до їхньої компетенції (пов'язаних із моєю безпекою, здоров'ям, навчанням тощо), вирішували важливі питання, були «відповіддю» на все, що відбувається» (0,495), «Я не любила(-в) робити доручену мені роботу по дому і виконувати обов'язки, тому тягнула(-в) до останнього і була(-в) упевнена(-ий), що батьки завжди «підхоплять» й «виручать», зроблять за мене. Наслідків для мене не було» (0,490), «Пам'ятаю, як у дитинстві мені важко було стикатися з відмовою і «ні». Батьки з розумінням до цього ставились, пояснювали причини відмови і стояли на своєму. Я засвоїла(-в), що інші також мають право на «ні»» (0,413), Батьки ставилися до мене як до цілком самостійної людини» (-0,405).

У цьому факторі представлено різні варіанти *відповідальності батьків* у сімейній взаємодії (як їх бачать респонденти). З одного боку, йдеться про її *конструктивні*, «здорові» *вияви* – з усвідомленням батьками меж своєї відповідальності у взаємодії і здатністю делегувати дитині її частку відповідальності, відповідну вікові та особистісним рисам (що під силу). Зокрема, це відповідальність батьків щодо встановлення та підтримання здорової ієрархії у взаємодії, наявність правил взаємодії і послідовність у їх дотриманні, окреслення психологічних меж. З другого боку, бачимо *вияви надмірної відповідальності* батьків, яка проявляється в непомірній опіці дітей, намаганні захистити їх від будь-яких труднощів, прагненні приймати за дітей рішення та вирішувати їхні проблеми, виконувати за них їхні обов'язки чи доручену роботу тощо. Звісно, батьки роблять це з найкращими намірами, однак провокують цим розвиток інфантильності, несамостійності дитини, а також утворення у неї патерналістських настановлень.

Модель взаємодії, представлена в цьому факторі, можна назвати «*підкувальною*» та означити як таку, що може бути як сприятливою, так і несприятливою для розвитку громадянської компетентності дитини – залежно від міри та конструктивності її застосування.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Операціоналізовано показники оцінювання розвивального потенціалу сімейної взаємодії за допомогою шкал: право на власну думку; право на участь у прийнятті рішень (контроль); право на автономність; право на власність; право відмовляти та готовність приймати «ні» інших; наявність правил взаємодії і готовність їх дотримуватись; гнучкість-жорсткість правил і норм; послідовність-непослідовність у взаємодії; згуртованість-роз'єднаність; ієрархія; співпричетність до спільноти. Сконструйовано та апробовано авторський опитувальник дослідження особливостей сімейної взаємодії батьків і дітей, що зумовлюють розвиток громадянської компетентності дитини.

За результатами емпіричного дослідження виокремлено чинники, що визначають розвиток (сприяють або перешкоджають йому) громадянської компетентності особистості, що зростає в сім'ї. До таких чинників віднесено: ставлення до суб'єктності дитини (відмова суб'єктності або її підтримання), цінність спільного і спільності; інструменти встановлення психологічних меж; межі відповідальності батьків і дітей.

Визначено моделі взаємодії в сімейному середовищі, що є *сприятливими* для розвитку громадянської компетентності дитини: «авторитетна», «орієнтована на інтеграцію і залучення», «орієнтована на партнерство»; ті, що є *несприятливими*: «авторитарно-директивна», «орієнтована на потреби батьків», або *нейтральними* (така модель, наприклад «підкувальна», може бути як сприятливою, так і несприятливою – залежно від міри її застосування). Визначено характеристики кожної з виокремлених моделей.

Перспективи роботи полягають у подальшому дослідженні меж і можливостей застосування розробленого інструментарію в різних сферах сімейної взаємодії.

Список використаних джерел

Марковская, И. М. (2007). *Психология детско-родительских отношений*. Челябинск: Издательство ЮУрГУ.

Позняк, С. І. (2013). *Ресурси громадянськості: соціально-психологічна складова: методичні рекомендації*. Кіровоград: Імекс-ЛТД.

Равен, Дж. (2002). *Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация*. Москва : Когито-центр.

Скнар, О. М. (2019). Взаємодія в сім'ї як чинник розвитку громадянської компетентності молоді: основні поняття дослідження. *Проблеми політичної психології*, 8, 74–88.

Скнар, О. М. (2020а). Досвід створення інструментарію дослідження взаємодії в сім'ї як чинника розвитку громадянської компетентності молоді. *Психологічні науки: проблеми і здобутки*, 1(15). Взято з <http://lib.iitta.gov.ua/724026/>

Скнар, О. М. (2020б). Сімейна взаємодія у ракурсі розвитку громадянської компетентності молоді: показники дослідження. *Проблеми сучасної психології*, 2(18), 222–231.

References

Markovskaya, I. M. (2007). *Psikhologiya detsko-roditelskikh otnosheniy* [Psychology of parent-child relationships]. Chelyabinsk: Publishing house of YUUrGU. (in Russian)

Pozniak, S. I. (2013). *Resursy hromadianskosti: sotsialno-psykholohichna skladova* [Resources of citizenship: a social and psychological component]. Kirovohorad: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Raven, J. (2002). *Kompetentnost v sovremennom obshchestve: vyyavleniye, razvitiye i realizatsiya* [Competence in modern society: identification, development and implementation]. Moscow: Kogito-tsentr. (in Russian)

Sknar, O. M. (2020). *Dosvid stvorennia instrumentariiu doslidzhennia vzaiemodii v simi yak chynnyka rozvytku hromadianskoi kompetentnosti molodi* [Experience in creating tools for studying family interaction as a factor in the development of civic competence of young people]. *Psykhologhichi nauky: problemy i zdotuky*, 1 (15). Retrieved from <http://lib.iitta.gov.ua/724026/>. (in Ukrainian)

Sknar, O. M. (2020). *Simeina vzaiemodiia u rakursi rozvytku hromadianskoi kompetentnosti molodi: pokaznyky doslidzhennia* [Family interaction in the perspective of the development of civic competence of young people: research indicators]. *Problemy suchasnoi psykholohii*, 2 (18), 222–231. (in Ukrainian)

Sknar, O. M. (2019). *Vzaiemodiya v simi yak chynnyk rozvytku hromadianskoi kompetentnosti molodi: osnovni poniattia doslidzhennia* [Interaction in the family as a factor in the development of civic competence of young people: the basic concepts of the study]. *Problemy politychnoi psykholohii*, 8, 74–88. (in Ukrainian)